

ZAMONAVIY O‘ZBEK IJTIMOIIY TARMOQLARI TILIDA MUROJAAT SHAKLLARINING SOTSIOPRAGMATIK XUSUSIYATLARINI O‘RGANISH

Murodova Gulasal G‘ulom qizi
Shahrisabz davlat pedagogika
instituti Magistranti
+998940840210
gulasalmurodova02@gmail.com

Annotatsiya: Bu maqolamiz orqali biz, tilshunoslik sohasida murojaat shakllari haqidagi nazariy qarashlarni ilmiy adabiyotlar tahlili orqali ochib berish, murojaat shakllarining nutqdagi vazifalarini aniqlash, murojaat shakllarining yoshga ko‘ra, gender jihatdan, hududiy va kasbga korra xoslanishini tadqiq etish va o‘ziga xos jihatlarini aniqlash, o‘zbek tilida murojaatni ifodalaydigan birliklarni nutqiy muloqotning turli vaziyatida kelishini ijtimoiy guruhlar misolida tahlil qilish, presuppozitsion xususiyatlari hamda murojaatni ifodalanishida noverbal vesitalarning o‘rni va ahamiyatini ochib berish orqali o‘zbek tilidagi murojaat shakllarining sotsiopragmatik tadqiqi amalga oshirilgan.

Kalit so‘zlar: Til birliklari, ijtimoiy xususiyatlari, sotsiopragmatik tadqiq, tilshunoslik, murojaat shakli, til va jamiyat, so‘zlovchi, tinglovchi, muhit

Abstract: In this article, we have carried out a sociopragmatic study of address forms in the Uzbek language by revealing theoretical views on address forms in the field of linguistics through the analysis of scientific literature, identifying the functions of address forms in speech, studying the age, gender, regional and professional characteristics of address forms and identifying their specific aspects, analyzing the occurrence of address units in the Uzbek language in various situations of speech communication using the example of social groups, revealing the presuppositional features and the role and importance of non-verbal means in the expression of address.

Keywords: Language units, social characteristics, sociopragmatic study, linguistics, address form, language and society, speaker, listener, environment

Аннотация: В данной статье проведено социопрагматическое исследование форм обращения в узбекском языке путем анализа научной литературы, выявления функций форм обращения в речи, изучения возрастных, гендерных, региональных и профессиональных характеристик форм обращения и определения их специфических аспектов, анализа встречаемости единиц обращения в узбекском языке в различных ситуациях речевого общения на примере социальных групп, выявления пресуппозиционных особенностей, а также роли и значения невербальных средств в выражении обращения.

Ключевые слова: Языковые единицы, социальные характеристики, социопрагматическое исследование, лингвистика, форма обращения, язык и общество, говорящий, слушающий, окружающая среда.

Ma'lumki, har bir tilga tegishli murojaat birliklari tarixan shakllangan bo'lib, jamiyat va ijtimoiy munosabatlarning rivojlanishi natijasida davrga mos tarzda o'zgarib boradi. So'nggi yillarda tadqiqotchilarni sotsiolingvistik aspektida olib borayotgan tadqiqot ishlarida, muayyan jamiyatda til vositalarini amaliy qo'llashning o'ziga xos xususiyatlari qiziqitirmoqda va bu borada olib borilayotgan tadqiqotlar orasida murojaat birliklariga ham turlicha ta'riflar berilgan. Tilshunoslik fanining boshqa fanlar bilan integratsiyalashuvi ushbu muammolarning turli tomonlarini o'rganish zaruriyatini tug'diradi. Shubhasiz, til va jamiyat o'rtasidagi mustahkam bog'liqlik tilning ijtimoiy xususiyatlarini yuzaga chiqaradi. Shuning uchun tilshunoslik va sotsiologiyaning dolzarb masalalari sotsiolingvistik yo'nalishda yangi tadqiqot mavzularining paydo bo'lishiga olib kelmoqda. Murojaat birliklari haqida olimlarning qarashlari va fanda qanday o'rganilib tadbqiq qilishini haqida ma'lumotlar beraman.

Murojaat shakli va u ifodalaydigan muayyan davr, ijtimoiy hayot va muhit mahsulidir. So'zlovchi va tinglovchining jamiyatda qanday orin egallashi, uning yoshi, jinsi, lavozimi, kasbi, mansabiga qarab murojaat shakllari o'zgarib boradi. Shu bilan birga murojaat shakli xalqning o'zligini anglashi qay darajada ekanligini ko'rsatuvchi mezonlardan biridir. "Murojaat birliklari kundalik hayotimizda, nutq faoliyati, nutq jarayonida keng qollaniladigan, o'zaro aloqaaralashuvga xizmat qiladigan, so'zlovchining tinglovchiga bo'lgan munosabatini ifodalaydigan, o'zida turlicha konnotativ ma'nolarni, semantik "ohanglarni" tashiydigan o'tkir ta'sirchan vositadir³⁰. Darhaqiqat, murojaat birliklari hozirgi muloqot madaniyatimizdagi qo'llanishi tarixda qo'llanilgan murojaat birliklaridan farq qiladi, chunki ular muayyan tarixiy davr, ijtimoiy hayot va muhit mahsuli hisoblanadi. Davr o'tishi bilan bunday murojaat biriklari o'zgarib boraveradi. Sh.Iskandarova o'zbek xalqi muloqotida ishlatiluvchi murojaat shakllarini quyidagi omillar bilan izohlaydi.

Sotsiolingvistika fanida murojaat shakllari - bu kishi o'zi suhbat mobaynida suhbatdoshiga murojaat qilish uchun qo'llaydigan so'zlardir" Turli oilaga mansub tillarda turli xil murojaat shakllari – murojaat so'zlari uchraydi va ular til va jamiyatning uzviyligini ifodalaydi. Insonlar suhbatlashayotgan paytda yagona maqsad o'z fikr va tuyg'ularini tushuntirib berish, yetkazish emas. Bir vaqtning o'zida, suhbatdoshning har biri aniq vositalar yordamida boshqasiga bo'lgan munosabatni, o'zining jamiyatdagi guruh belgilarini va suhbatdagi o'z o'rnini Muloqot ishtirokchilarining muloqotdagi roli deganda shaxsning muayyan vaziyatdagi umumiy qabul qilingan standart xatti-harakatlar to'plami tushuniladi. Ta'kidlanishicha, muloqot qiluvchining ijtimoiy roli va tegishli maqomi murojaatlarni tanlashga sezilarli

ta'sir ko'rsatadi. Murojaat qiluvchining maqomi uning qaysi ijtimoiy guruh vakili va qaysi sohaga mansubligi, kasbi, ma'lumoti kabilar bilan belgilanadi. M.Irisqulovning fikriga ko'ra, har bir jamiyat a'zosi tilning sotsiolingvistik ishlatish qoidalarini o'zlashtirib olishi kerak. Gapiruvchining til malakasi har bir muayyan vaziyatda til vositalaridan mazkur shart-sharoitga to'g'ri keladiganlarini tanlay bilishga qarab belgilanadi³⁴. Bundan tashqari muloqot jarayonida kommunikatlarning yoshi ham murojaat birliklarini tanlashga ta'sir ko'rsatadi. Muloqot bir xil yoshdagi kishilar o'rtasidami yoki turli avlod vakillari doirasida bo'lishiga qarab murojaat birliklari tanlanadi. Kommunikatlarning jinsi, ya'ni murojaat qiluvchi va adresat jinsi ham murojaat birliklarini tanlashda farqlashga e'tibor qaratishni talab qiladi. Bu, albatta, deyarli barcha tillar uchun muhim. Shu jihatdan olib qaralganda erkaklar va ayollarga qo'llaniluvchi murojaatlar o'rtasida keskin farqlanishlar kuzatiladi. Bu haqida biz ishimizning keyingi faslida fikr yuritamiz. Yuqoridagilar yordamida muloqot qiluvchilarning bir-biriga o'zaro ta'siri amalga oshadi. Bir tilda so'zlashuvchilarning ijtimoiy tabaqalanishi, ularning doimiy ijtimoiy mavqeyi hamda o'zgaruvchan ijtimoiy rollari murojaat birliklarini tanlanishiga, muloqotning xoslanishiga va natijada ona tilida so'zlashuvchilarning bir necha guruhiga tegishli birliklarning, uslubiy jihatdan belgilangan shakllarning alohida guruhlanishiga olib keladi. Shu sababdan muayyan ijtimoiy guruhlariga xos nutqiy odob qoidalari ulardagi nutqiy etiketga xos tasavvurlarni ko'rsatibgina belgilovchi jarayonda ham ishtirok etadi. Muloqot mobaynida suhbatdoshlar ma'lum bir ijtimoiy qoidaga amal qilgan holda, o'zaro murojaat shakllarini tanlaydilar va bu bilan har ikki taraf o'zaro aloqada ijtimoiy belgilarini ham ifodalaydilar. Ana shu ma'noda murojaat shakllarini tadqiq etish sotsiolingvistika fani nuqtayi nazaridan ham ahamiyatlidir. Olimlar Filipsen va Huspekning ta'rifi bilan aytganda, murojaat shakllarini o'rganish sotsiolingvistikaning eng muhim muammosi sanaladi. Murojaat shakllari va ularning ijtimoiy munosabatlarni ifodalashdagi o'rniga bag'ishlangan eng mumtoz namunaga aylangan va ulkan ahamiyatga ega bo'lgan ilk tadqiqot 1960 yilda Broun va Gilman tomonidan nashr qilingan²⁸. Broun va uning hamkasblari xulosasiga ko'ra, murojaat shakllari eng avvalo so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi munosabatga ko'ra tanlanadi va bu munosabat ikki semantik hajm va o'lchov orqali tahlil qilinishi mumkin: bular "kuch" (status, mavqe) va "yaqinlik". Sotsiolingvistikada so'zlovchi va murojaat qilinayotgan shaxs o'rtasidagi tafovutni "kuch" va "yaqinlik" doirasida eng hal qiluvchi ahamiyatga ega, asosan, besh unurni ajratish mumkin. Murojaat qilayotgan shaxs va murojaat qilinayotgan shaxs o'rtasidagi munosabatga ta'sir qiladigan ushbu besh omil quyidagilar: yosh, jins, egallagan mavqe-lavozim, oilaviy-qarindoshlik aloqalarining mavjudligi hamda kishilarning munosabatidagi emotsional (hissiy) yaqinlik darajasi. Til orqali ifodalanadigan muloqot shaklida murojaat shakli tinglovchi yoki murojaat qilinayotgan shaxsga ilk ma'lumot yetkazish vazifasini o'taydi. Sotsiolingvist

olimlarning murojaat soʻzlarining qoʻllanishiga oid chiqargan xulosalarning eng eʼtiborga moligi shunda-ki, har qanday murojaat shaklining qanday sharoit, qaysi oʻrinda qoʻllanishiga oid qatʼiy qoidalar mavjudligidir. qolmay, balki boshqa ijtimoiy guruhlarining nutqiy odob qoidalaridan keskin farqlanishi ham koʻrsatadi: - vaziyat turi (rasmiy, norasmiy, yarim rasmiy); - suhbatdoshlarning tanishlik darajasi (tanish, notanish, judayam yaqin tanish); - suhbatdoshga munosabat (hurmat bilan, ehtirom bilan, neytral, doʻstona, rasmiy, norasmiy); - adresant va adresatning shaxsiy xususiyatlari; - joy (uyda, koʻchada, yigʻilish yoki konfrensiyalarda)

Xulosa oʻrnida aytish joizki, muloqot jarayoni jonli va tabiiy kechadigan hodisa hisoblanib, s bevosita muloqot ishtirokchilarining sotsial statuslari bilan chambarchas bogʻliq boʻladi. Bundan tashqari, muloqot muhiti nutqiy vaziyat kechayotgan zamon va makon birligidagi har qanday tashqi faktorlarning bilvosita taʼsiriga uchraydi. Oʻzbek tilida muloqot muhitini, til oʻzlashtirish jarayoni va til oʻqitish jarayonini sotsiopragmatik omil taʼsiri asosida tahlil qilishga ehtiyoj bor.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. Тошкент.: “Ўқитувчи”, -Б.165.
2. Стернин И.А. Коммуникативное поведение и межнациональная коммуникация
3. Этнопсихологические аспекты преподавания ин. яз. М., 1996. – С. 66-67. Рыжова Л.П. Обращения как компонент коммуникативного акта: Автореф. дис ... канд. филол. наук. М., 1982. — 3 с.
4. Айсакова Е.А. Социальная и социокультурная дифференциация обращений в современном русском языке: дисс., к.ф.н. М., 2008. — С.
5. Nazarova, N. (2022). Лингвистическое исследование антропонимов в лексической системе. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 13(13).
6. Iskandarova Sh. Ozbek nutq odatining muloqot shakllari: fil., fan. nomz., diss. Toshkent, 1993
7. M.Umrzakova. Ona lisoniy shaxsining sotsiopragmatik xususiyatlari / O'zbekistonda xorijiy tillar, 2024-y, 10-jild, 55-bet.
8. R.Clift, M.Haugh. Conversation analysis and Sociopragmatics. 2020, ch-29